

ՆՈՐ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԸ

1500 տարիներ են մեզ բաժանում Ղևոնդյանց արիական և ծանր օրերից, հերոսական ժամանակներից:

Ղևոնդյանք, նահատակ հոգևորականների այդ լուսե փաղանգը, Հայ Եկեղեցու պայծառ սրբերն են և «ախոյեան Եկեղեցայ», որոնք հրջանիկ արիությամբ «հեղին զարիւնս իւրեանց ի նորոգումն Եկեղեցայ» և, նրանց անձնուրաց նահատակությամբ, «Եկեղեցիք Հայաստանեայց պայծառապէս զարդարեցան»:

Հայ Եկեղեցու ծոցում և հայ հոգևորականության սրտում միշտ վառ մնաց Ղևոնդյանց ոգին, Ավետարանի կենդանի շունչով և հայրենիքի սիրով աղցված:

Ղևոնդյանց նահատակությամբ հերոսացավ Հայաստանայց Առաքելական Եկեղեցին և սրբացավ հայրենի հողը:

Ղևոնդյանց նահատակությունը անշինջ ու հավիտենական հիշատակ թողեց ապագա հայ եկեղեցական սերունդների սրտում:

Հետագա դարերում, երբ օտարները սուր բարձրացրին մեր հավատի, սրբությունների, Եկեղեցու և հայրենիքի վրա, Ղևոնդյանց ուխտապահության և հայրենասիրության ոգին նորից ոտքի հանեց Եկեղեցու սպասավորներին, «վասն Յիսուսի և վասն Հայրենեաց»:

Այդ ոգին հավերժացավ այդպես Հայ Եկեղեցու տարեգրության էջերում և դարձավ անխորտակելի վեմը մեր Եկեղեցու կենսունակության և գոյության:

50 տարիներ են մեզ բաժանում նոր Ղևոնդյանց նահատակությունից:

Ապրիլյան եղեռնի արյունոտ օրերին, հայ ժողովրդի ողբերգական և տխուր ճակատագիրը հավասար արիությամբ բաժանեց նաև հայ հոգևորականությունը, որպես գլուխ և առաջնորդ ժողովրդի: Թշնամին, որ ուզեց մահացնել մեր ժողովրդին, իր հարվածը ուղ-

ղեց նախ հայ մտավորականության և հայ հոգևորականության, մեր իմացական ու հոգևոր ուժի ակունքներին:

Հայ հոգևորականությունն էլ ապրեց իր Գողգոթան և ըմպեց «գրաժակ մահու»: Հովվի արյունը խառնվեց իր հոտի արյան հետ: «Անօրէնք հեղին զարիւն անրիծ» (Ա Մակար. Ա 8), և «ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա (Սաղմ. ՀԸ 3): Ոճրագործը միասին հնձեց հոտն ու հովվին, որոնցից շատեր «կոշկոնեցան, գտանջանաց և զգանից փորձ առին, զկապանաց և զբանտից, փախոճեցան, սղոցեցան, սպանմամբ սոյո մեռան, կախեցան» (Եբր. ԺԱ 35—37), և «որոց անուանեմ ի դպրութեան կենաց են գրեալ (Փիլ. Դ 3):

Հայ ժողովուրդը, Հայ Եկեղեցին երբեք չեն մոռանա նահատակ հոգևորականներին, «զի ուխտն հաւատոց նոցա ոչ եթէ ըստ մարդոյ էր, այլ անլուծութեամբ Աստուծոյ, որում չիք հնար փաղել և ի բաց ելանել, ոչ այժմ, և ոչ յապա և ոչ յաւիտեանս և ոչ յաւիտենից յաւիտեան» (Նղիշե):

Հայ հոգևորականությունը, ժողովրդի ծոցից ելած, ժողովրդի հարազատ զավակ, իր կյանքն ու ճակատագիրը, գործն ու հույսերը կապել է միշտ իր ժողովրդի կյանքին ու հույզերին:

Հայ հայրենասեր հոգևորականը եղել է միշտ իր ժողովրդի հետ, բաժանել է նրա ուրախություններն ու վիշտը, որպես հայ հավաքականության անբաժանելի մասը:

Հայ հոգևորականն իր գնահատելի մասնակցությունն է բերել մեր մշակույթի ստեղծման, զարգացման և պահպանման շնորհակալ գործին:

Անմոռաց ու լուսաշող հայ հոգևորականների պայծառ անուններն ու գործերը զարդարում են մեր մշակույթի պատմության էջերը, Ե դարից մինչև մեր ժամանակները: Նա, հայ հավատավոր հոգևորականը, իր

մասնակցությունն է բերել նաև մեր ազգային-ազատագրական շարժումներին, միշտ մտահոգվել է հայ ժողովրդի ճակատագրով և իր սրտագին լուսան է ներդրել մեր ժողովրդի ճակատագիրը դարձնող բոլոր եկեղեցական, ազգային, քաղաքական և մշակութային շարժումների և ճիգերի մեջ:

Հայ հոգևորականությունն ունեցավ իր նահատակներին մեր պատմության արհավիրքից բոլոր շրջաններում, ինչպես նաև ապրիլյան եղեռնին:

Մեծ եղեռնին զոհ գնացին բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և քահանաներ, «որոց զանազան Տէր գիտէ միայն» և «որք ժառանգեցին զանուն քաջութեան»:

Ապրիլյան եղեռնի օրերին Հայ Եկեղեցիներն, ու վանքերն էլ ծանր և անդարմանելի կորուստներ կրեցին:

Կործանվեցին վանքեր, թալանվեցին և հրկիզվեցին եկեղեցիներ: Մինչև եղեռնը, Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան կառավարությունը ամենախիստ հսկողության տակ է պահել հայկական բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը:

1915 թվականի եղեռնից առաջ, Արևմտյան Հայաստանում հայկական վանքերի և եկեղեցիների թվովն ու վիճակովը թուրքական կառավարության հետաքրքրությունը որոշակի կապ է ունեցել արևմտահայության մեծ եղեռնի ծրագրի հետ:

Ըստ Օրմանյան սրբազանի կազմած վիճակագրության, 1912 թվականին Արևմտյան Հայաստանում հայ եկեղեցիների և վանքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր ավելի քան 2200-ի (Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցի», էջ 259—264): Ամեն գյուղ ունի իր ժամն ու քահանան: Եղեռնի տարիներին, շուրջ 2150-ի է հասնում կողոպտված, թալանված, հրկիզված, նահատակ եկեղեցիների և վանքերի թիվը, իսկ նահատակ քահանաների թիվը՝ շուրջ 4000 հոգու:

Եղեռնի զոհ գնացին նաև հայ կաթոլիկ հոգևորականներ, Մխիթարյաններ, հայ բողոքական հովիվներ, որպես «գինվոր հայոց Աստուծո», որոնց մասին կիսոսվի ներքևում: Թշնամին միասին հնձեց Օրմանյանի, Մխիթարի և Դուրյանի աշակերտներին, Արմաշի և Ս. Ղազարի խոստումնալից միաբաններին, որոնց մեջ կային արդարև գրչի, մտքի տեր ճշմարիտ մտավորականներ, որոնք իրենց արյունը խառնեցին իրենց ժողովրդի արյան հետ:

Ապրիլյան եղեռնին մեծ և անդարմանելի կորուստ կրեց նախ Արմաշի դպրեվանքը:

Նահատակների առաջին մեծ խումբը արմաշականներ էին, Օրմանյանի և Դուրյանի շուռնջով Արմաշում հասունացած խոստում-

նալից և հավատավոր հոգևորականների սերունդը:

Ազգային Սահմանադրության հռչակումից հետո (1860), հասունացած հարց էր եկեղեցականների կրթության խնդիրը և Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական Աթոռի կողքին նոր դպրեվանք ունենալու անհրաժեշտությունը:

«Կարելի չէր որ Կոստանդնուպոլսո հայոց Պատրիարքական Աթոռը, ընդհանուր տաճկահայոց կյանքի կեդրոնը, շարունակեր անտարբեր մնալ այս մասին» («Արմաշու դպրեվանքին 25-ամյա հոբելյանի առթիվ, 1889—1914», Կ. Պոլիս, էջ 34):

1889 թվականին, հորեն Աշրգյան պատրիարքի օրով, բացվում էր Արմաշի դպրեվանքը, նորապսակ Օրմանյան եպիսկոպոսի վանահայրությանը, որպես դպրեվանք Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքության:

Ընդհանուր ցանկությունն այն էր, որ Արմաշի հին վանքը, որը գոյություն է ունեցել տասնյոթերորդ դարից, դառնար «թրքահայոց վենետիկը» (նույն տեղում, էջ 26):

Դպրեվանքի առաջ կարևոր խնդիր էր դրված՝ պատրաստել հավատավոր, իրենց կոչման բարձրության վրա գտնվող հայրենասեր հոգևորականություն և «Հայ Եկեղեցին ի սպաս դնել հայ ժողովուրդին, անոր կյանքի բոլոր հանգրվաններուն վրա»:

1889—1914 թվականներին, Արմաշն, իր 25-ամյա գործունեության ընթացքում, ազգին ու եկեղեցուն տվել է 34 վեդարավոր, որոնցից շատերը նահատակվել են (Օրմանյան, «Խոհեք և խոսք», Երուսաղեմ, 1929, էջ 455):

Արմաշն արդարացրեց իր վրա դրված հույսերը:

Արդարև, արմաշականների մեծ մասը, հագիվ վեդար առած, գավառ փութաց, կյանք տալու գավառի թեմերին, նույնապալու հայ ժողովրդի հոգսերի հետ, մինչ մյուս մասը մնաց դպրեվանքում, ծառայելով ուսուցչական և հոգևոր ասպարեզներում:

Հայրենասեր հոգևորականներ էին արմաշականները, որոնք հավատում էին Հայ Եկեղեցու և մեր ժողովրդի վաղվա հոգևոր, մշակութային վերածննդյան և աշխատում էին իրենց վիճակներում ճանապարհ հարթել հայոց պայծառ գալիքի համար վարչական, քաղաքական, մանկավարժական և հայրենասիրական գործունեությամբ:

Բայց շատերը վաղաժամ ընկան պարտականության ճանապարհի վրա, հավատարիմ իրենց կոչման, իրենց իդեալին ու հավատին:

Արմաշականները գավառներում պաշտոնների վրա անցան 1897 թվականից սկսած Խարբերդ, Կարին, Սեբաստիա, Շարին-Գա-

րահիսար, Ակն, Քղի, Բայազետ, Ամասիա, Արաբկիր, Դիարբեքիր, Իզմիր, Մուշ, Սղերդ, Ջանիկ, Երզնկա, Գաստեմունի, Տրապիզոն, Բանդրամա, Անկարա, Կոստինա, Ադանա, Մարաշ, Ռոդոստոս և այլ վայրեր:

Նդեռ գավառներում արմաշականներից շատերին գտավ պաշտոնի վրա և տարավ...

«Հաւասարեացի մահա մեր ընդ մահ քաջ նահատակացն և խառնեացի արիւնս մեր ընդ արիւն անկեալ վիրատուացն և հաճեացի Տէր ընդ եկեղեցիս իւր՝ բազմութեամբ կամաւոր զուարակացն, որ ելանեն ի վերայ սուրբ սեղանայս» (Նդիշե):

Թուրք կառավարութիւնը տապալը հայ հոգևորականության գլխին իջեցնելուց հետո, հաշվահարդարի ենթարկեց Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքութիւնն ու ազգային իշխանութիւնը:

Կառավարութիւնը մեկ հարվածով ջնջեց իր իսկ ստեղծած Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքական Աթոռի «գարեբու ընթացքին նվիրագործված կացութիւնը»: Աքսորվեց Զավեն պատրիարքը և 1916 թվականի հուլիսին հրատարակվեց «Հայոց Կաթողիկոսութեան և Պատրիարքութեան կանոնագիրը», որով ջնջվում էր 1860 թվականի Ազգային Սահմանադրությունը և տաճկահայերի

«կապն ու հարաբերությունը բոլորովին արգելված էին հայտարարվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ»:

«Հայութեան դեմ հալածանք բացողը բավական շնայեց հայ անհատներու կյանքի և ինչքերուն, Հայ եկեղեցւոյ պաշտամանց ու հաստատութեանց, հայ կրօնքին ինքնութեան ու պահանջին դեմ ուղղել յուր փրփրները և նույնիսկ պետական սկզբունքով, նախնական ավանդութեամբ և կայսերական հրովարտակով ճանչցված ու հաստատված հայութիւնը ուզեց յուր կազմին զրկել, և անոր նոր կազմակերպութիւն մը տալ, որով յուր կարեւորութիւնը կորսնցնէր, և, եթէ հնարավոր ըլլար, գոյութիւնն իսկ վտանգէր» (Օրմանյան, «Խոհք և խոսք», էջ 339):

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. Խոսրով եպիսկոպոս Բենիկյան (1869—1915)

Ավագանի անունով խաչատուր, բնիկ գարեցի: Արմաշի դպրեւանքի ավագ սերնդի ներկայացուցիչ և առաջին շրջանի (1889—1895) յոթներեն մին («Խոհք և խոսք», էջ 442):

Օրմանյանի աշակերտ և արմաշական առաջին նահատակներից մեկը:

1895 թվականին կուսակրոն քահանա և ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան: Վարդապետական իր ավարտաճառի նյութին է եղել «Գրիգոր Տաթևացու կյանքն ու մատենագրական վաստակը»:

Խոսրովը առաջիններից մեկն էր, որ Օրմանյանի հանձնարարությամբ կանչվում է գավառներում առաջնորդական պատասխանատու պաշտոնի նախ Տրապիզոն 4 տարի (1897—1901), այս Մուշ (1901—1903) և Խարբերդ (1904—1908):

Սահմանադրության հռչակումից հետո (1908), «կուսակցական գրգռմանց հետևանքով», թողնում է Խարբերդի առաջնորդութիւնը, մասնավոր հսկողութեան տակ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր զբաղվում է քարոզչությամբ:

1911 թվականին մահանում է Կեսարիայի առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը (1887—1911):

1912 թվականին Խոսրով ծայրագույն վարդապետը ընտրվում է Կեսարիայի թեմի առաջնորդ, «ուր իր նախորդին՝ Տրդատ եպիսկոպոսին՝ գործը պահպանելու ու զայն չքանդելու համար ամեն ջանք ըրավ» (Ա. Ալալյաճյան, «Պատմութիւն հայ Կեսարիո», Ա. Կահիրե, 1937 թ., էջ 958):

Խոսրով եպիսկոպոս Բենիկյան

1914 թվականին, էջմիածնում, Գևորգ Ե կաթողիկոսից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կեսարիայի թեմի վրա:

էջմիածնից վերադարձին ամբաստանվում է, «իր բն թշնամի երկրեն գրգռություն բերած ըլլա» («Խոհք և խոսք», էջ 443): 101 տարվա բանտարկության է դատապարտվում և դեպի Դիարբեքիր ճանապարհի վրա, Բողանթի (Եղեսիայի մոտերը), թուրք ոստիկան ուղեկիցների կողմից սպանվում է: «Հակառակ նահատակ սրբազանին աղերսանաց, որ ճակտին ուղղյալ գնդակով մը մահացնեն զինքը, ձեռքերը կապ կապուկեցնեն յաթաղանին տակ, ոչխարի պես մորթելով» (Թեոդիկ, «Հայ եկեղեցականության Գողգոթան», անտիպ, տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 958):

Օրմանյան սրբազան իր նահատակ աշակերտին բնութագրում է հետևյալ բառերով. «Խոսքովի նկարագիրը՝ հանդարտ և խոհական վարչականությունն է եղած» («Խոհք և խոսք», էջ 443):

Կեսարիայի թեմից նահատակվող հոգևորականներն էին հետևյալները.

Տ. Աշոտ Բահանա Երկաթյան (1854—1915), նշանավոր մանկավարժ և բազմավաստակ դաստիարակ:

Տ. Արիստակես Բահանա Թեմուրյան (1875—1915), ուսուցիչ, մանկավարժ:

Տ. Ղևոնդ Բահանա Կիմիջյան (1859—1915), ուսուցիչ, մտավորական: Կախված: (Ա. Ալպոյաճյան, նույն տեղում, էջ 1211):

Տ. Հովհաննես վարդապետ, Թումարզայի վանքի վանահայր:

2. Սմբատ եպիսկոպոս Սաատեթյան (1871—1915)

Արմաշի դպրեվանքի առաջին շրջանի սաներից, աշակերտ Օրմանյանի: Ավագանի անունով Գրիգոր, բնիկ աղաքազարցի:

1895 թվականին կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և 1897 թվականին ստանում է ծայրագույն վարդապետի աստիճան: Սմբատի ավարտաճառի թեման եղել է «Ներսես Լամբրոնացու կյանքը և մատենագրական վաստակը»:

Սաատեթյանը նույնպես դպրեվանքի անդրանիկ վեղարավորներից մեկն էր, առաջնորդական պաշտոնով գավառ մեկնած 1897 թվականին, նախ Նիկողոսիս, ապա Շաբին-Գարահիսար և հուսկ ուրեմն Կարին 1908—1915 թվականներին, հաջորդելով Զավեն եպիսկոպոս Տեր Նղիայանին (1898—1907):

Օրմանյան ևս իր առաջին առաջնորդական պաշտոնավարությունը կատարում է Կարինի թեմում, 1880—1887 թվականներին:

Սմբատ եպիսկոպոս Սաատեթյան

«Կարնո ազգային կյանքը՝ իր եկեղեցական, կրթական, տնտեսական, շինարարական, վանքերու մատակարարման բաժիններով, հասցուցած էին թվապես նախանձելի վիճակի մը (1908—1914 թվականներուն), անոր տալով պետական մեքենայի մը պատկերը և տարողությունը: Վերելքի այս կետին էր, որ վրա կհասներ առաջին համաշխարհային պատերազմը և անոր հետ 1915 թվի հայկական սարսափները և տեղահանությունը, որուն գլխավոր զոհերը պիտի դառնային Կարինը և իր հայությունը, ենթարկվելով անասանելի չարչարաքններու և զանգվածային կոտորածներու»:

Իր ժողովուրդի բախտին պիտի ենթարկվեր նաև իր արժանավոր հովիվն՝ Սմբատ եպիսկոպոս՝ իր քահանայական դասին հետ նահատակվելով Երզնկայի մոտերը («Հուշամատյան Բարձր Հայքի», տե՛ս Ղազար Զարբգ, «Կարինապատում», Բեյրութ, 1957, էջ 160):

Սաատեթյան սրբազանի հետ միասին նահատակված քահանաներն էին.

Տ. Ներսես ավագ Բահանա Վահանյան, առաջնորդական փոխանորդ, Օրմանյանի ձեռնադրում, ձեռնադրված 1892 թվականին:

Տ. Մակար Բահանա Պեխովյան, Օրմանյանի ձեռնադրում և օծակից Տ. Ներսեսի:

Տ. Հմայակ Բահանա Մուրադխանյան, Տ. Զարեհ Բահանա Շյուշեյան, Տ. Զարմայր Բահանա Գեորգյան, Տ. Հուսիկ Բահանա Գավազյան (նույն տեղում, էջ 130):

«Ամբաստի նկարագիրն է քաղցր և համեղ գործունեություն, պարտքեն ու պահանջեն ոչինչ թերի լիողով» (սեռհր և խոսք, էջ 444):

3. Մկրտիչ վարդապետ Զղատյան (18...—1915)

Ավագանի անունով Հովհան, բնիկ դատվանցի, արմաշական, քահանայից լսարանից, Օրմանյանի աշակերտ:

1898 թվականին Կոստանդնուպոլսում, Սկյուդարի Ս. Կարապետ եկեղեցում, քահանա է ձեռնադրվում Օրմանյանից՝ Տրապիզոնի վիճակի վրա, «դպրեմանքովոց քահանայություն զիմելը քաջալերելու դիտմամբ» (սեռհր և խոսք, էջ 448):

Զղատյան նախ քահանայագործում է Սեւանիկում, ուր դժբախտություն է ունենում արկածով կորցնելու երեցկոջն ու զավկին: Այնուհետև վեղար է ստանում և Օրմանյանի հրահանգով հովվում է Եթովպիայի հայ գաղութը: Ապա նշանակվում է Բայազետի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնում:

Մկրտիչ վարդապետ Զղատյան

Զավեն պատրիարքի օրով կոչվում է Տիգրանակերտի վիճակի տեղապահության, ուր պաշտոնավարում է մինչև իր նահատակությունը՝ 1915 թվականի մայիս ամիսը:

«Մկրտիչ վարդապետի շարժարանքը սոսկալի էր, գլուխ-գործոց մը թուրք ձիվաղության: Այս կենդանի մարտիրոսը ենթարկվեցավ անլուր խայտառակ նախատինքներու, և այդ վիճակով Տիգրանակերտի փողոցները և շուկան ի ցույց մուլիմաններու՝ թմրկահար շեյխերու և դերվիշներու առաջնորդությամբ պտտցվել է վերջ, կվերադարձնեն մզկիթին բակը կառավարության շրջանակին մեջ, և հոն կառավարական պաշտոնյաներու, իսլամ խուռն ամբոխին և շեյխերու ու թմրկահար դերվիշներու ներկայությամբ՝ վրան քարոլղ կթափեն և կենդանիւն կայրեն...» (Թովմաս Գ. Մկրտիչյան, «Տիգրանակերտի նահանգին ջարդերը», Կահիրե, 1919, էջ 55—56):

Մկրտիչ վարդապետ Զղատյանի հետ նահատակվում են 9 քահանաներ և Առաքելոց վանքի վանահայր Վահան վարդապետը:

4. Տ. Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդաբաշյան (1875—1915)

Արմաշի դպրեմանքի շորրորդ շրջանի (1896—1901) 10 վարդապետներից և Դուրյանի առաջին ձեռնաստույններից մեկն է: Այս խմբի մեջ էին Մեսրոպ Նարոյան (ապագա պատրիարք), Երվանդ արքեպիսկոպոս Փերտահյան, նահատակ Արտավազդ վարդապետ, Կորյուն վարդապետ, Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյան, Գարեգին Խաչատրյան (Տրապիզոնի, ապագա պատրիարք), Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաբյան և Եղիշե վարդապետ Խաչերյան:

Տասնյակի այս ձեռնադրությունը, «Արմաշի համար աննախընթաց ... ընծայվելուն թիվին տեսակետովը, ոգևորիչ էր անոր համար ևս, որ ձեռնադրվածները ամենքն ալ իրենց կոչումին գիտակցությամբը զորացած խոստումնալից երիտասարդներ էին և կարևոր նպաստ մը կբերեին Հայ Եկեղեցու ծառայության նվիրական գործին» (Թորգոմ արքեպիսկոպոս Դուրյան, «Երվանդ վարդապետ Դուրյան», Երուսաղեմ, 1934, էջ 190):

Օդաբաշյանը ծնվել է 1875 թվականին Սեբաստիայում: Ավագանի անունն է Քերովբե: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1901 թվականին:

Առաջնորդական պաշտոններ է վարել Սեբաստիայում, Սամսոնում, Բրուսայում և Երզնկայում:

Օդաբաշյանն ամբաստանվել է որպես «մեծ յեղափոխական Բրուսայի վալիի կողմից և ճշատ գեշ ներկայացված ներքին գործոց նախարարության առջև» (Կ. Գաբրիել-

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդաբաշյան

յան, «Եղեռնապատում», Բոստոն, 1924, էջ 46)։

Ինքնամատույց հանձնառու եղավ երթալ Բրուսային Երզնկա (որն առանց առաջնորդի էր մնացել), պատերազմի ղեկավարին ժամանակամիջոցին, այլ տեղը չհասավ և Շաբին-Գարահիսարի կողմերը սպանվեցավ («Խոհր և խոսք», էջ 449), 1914 թվականի դեկտեմբերի 19-ին։

«Գարահիսարի Աղվանիս հայ գյուղին մոտ, Չորան-թեքքեսի ըսված տեղը շեթաները (Սեբաստիայի հայտնի ոճրագործ Մուամմեր վալիի կարգադրությամբ) դարանակալ կսպասեն. կառքը (վարդապետի) կհասնի հոգ, գնդակները կսուրան. Տ. Սահակ վարդապետը և կառապանը Առաքել՝ կիչան անկենդան, գնդակներու տարափին տակ։ Սեբաստիայի պատվական մեկ զավակը, եկեղեցական այնքան կարևոր դեմք մը, նույնիսկ պարտականության ճանապարհին վրա, քաղաքական այսքան բացարձակ եղեռնի մը, թուրք դավաճանության զոհը կըլլա։ Սեբաստահայը խոր սուգի ու սարսափի կմատնվի։ Այս կըլլա ընդհանուր զորաշարժեն ետք, սկիզբը և ազդանշանը հայաջինջ թուրք փաղափականության» («Եղեռնապատում», էջ 48)։

Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդաբաշյանը «գավառական պաշտոններու համար արթուն և անձնդիր պաշտոնյա մըն էր» («Խոհր և խոսք», էջ 449)։

5. Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան (1876—1915)

Արմաշի չորրորդ շրջանի 10 վարդապետներից մին, օժակից նահատակ Սահակ ծայրագույն վարդապետ Օդաբաշյանի։

Մնվել է 1876 թվականին Բրուսայի Ենիշե գյուղում։ Ավագանի անունն Եփրեմ։ Ձեռնադրվել է 1901 թվականին։

Շնորհալի, բանաստեղծական տաղանդով օժտված, թրթռուն հոգի և պայծառ իմացականություն։

Առաջնորդական պաշտոններ վարեց Թոգատ և ապա ընտրվեց առաջնորդ Եղեռնայի, ուր ծավալեց վարչական, կրթական, քարոզչական բեղուն գործունեություն։

«Տարագրության ժամանակ եղեսացվող ընդդիմության մանասակից սեպվեցավ և քաղաքին ընկճվելուն վրա, ինքն ալ դատվեցավ և սպանվեցավ։

Արտավազը վարչական խոհականություն հետ, հատուկ հաջողականություն և գործու-

Արտավազ ծայրագույն վարդապետ Գալենդերյան

նեոսթյուն ուներ երգեցողության և երաժշտության մեջ» («Խոհք և խոսք», էջ 450):

Զգալուն, գեղապաշտ հոգի և որպես քնն-բնույշ բանաստեղծ, Արտավազդ վարդապետի գրչին են պատկանում մի շարք բերթվածներ, որոնցից է «Վիրավոր տատրակը» (տե՛ս «Արմաշի դպրեվանքը», էջ 217), գեղեցիկ՝ իր մտահղացման և արտահայտչական ձևերի մեջ:

Ինքն էլ «անմեղուկ մի տատրակ», ընկալ թշնամու սրի առաջ, «եղբերեղբելով ցավն ու կսկիծն իր խորունկ»:

6. Պարգև ծայրագույն վարդապետ Դանիելյան (1888—1915)

Արմաշի դպրեվանքի վեցերորդ շրջանի (1899—1905) չորս վարդապետներից՝ Պարգև, Շավարշ, Պսակ և Շահեն, որոնց Դուրյան սրբազանը ձեռնադրեց 1905 թվականին Արմաշում, Զմյուռնիայից գալով:

Ավագանի անունով Հայկ, բնիկ կոստանդնուպոլսեցի (Խասգյուղ):

1896 թվականի Կոստանդնուպոլսի հայկական կոտորածների ժամանակ որբանում է և

Պարգև ծայրագույն վարդապետ Դանիելյան

գերմանացիների կողմից տարվում է Գերմանիա սովորելու: «Բայց կրոնափոխության չհավանելով Պատրիարքարան կղիմն և զինքը ետ բերել կոտամ և դպրեվանք կհղեմ», — գրում է Օրմանյան («Խոհք և խոսք», էջ 452):

1899—1905 թվականներին Հայկը սովորում է դպրեվանքում և 1905 թվականին ներկայացնելով իր վարդապետական ավարտաճառը՝ «Վարդապետք Հայաստանյայց Եկեղեցվո», վարդապետ է ձեռնադրվում:

Օրմանյանի պատրիարքության օրով և նրա պաշտպանության ներքև Պարգև վարդապետը մեկնում է գավառ, նախ Նիկոմիդիա և 1914 թվականին՝ Բրուսա, ուր, իր եկեղեցանվեր գործունեություն համար, ձերբակալվում է եղեռնից առաջ, բանտարկվում, դատվում և դատապարտվում է: Նահատակվում է Դեր Զորի բանտում: «Պարգևին չի պակսիր ոչ աշխատասիրությունը և ոչ հաջողականությունը» («Խոհք և խոսք», էջ 452):

7. Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Նորենյան (1882—1915)

1905 թվականին Դուրյանի ձեռնադրած բառյակի Բենիամինը:

Ավագանի անունով Անուշավան, գուրդեկենցի:

Օրմանյան պատրիարքի ձեռքի տակ, Կոստանդնուպոլսում մի որոշ ժամանակ քարոզչական պաշտոններ կատարելուց հետո, ընտրվում է առաջնորդ Քղիի (1907—1912) և ապա Խարբերդի, ուր ծավալում է բեղուն առաջնորդական, քարոզչական գործունեություն: Միաժամանակ զբաղվում է գրական, բանասիրական աշխատանքներով:

Բոլոր արմաշականները, Օրմանյանի և Դուրյանի հովանու տակ, գրական իրենց անդրանիկ փորձերը կատարել էին «Մասիս» կրոնական շաբաթաթերթում (1896) և Կոստանդնուպոլսի այլ պարբերականներում, ուր տպվում էին նաև նրանց հոդվածները: Պսակ վարդապետի ավարտաճառն էր «Ս. Գրքի կանոնը Հայաստանյայց Եկեղեցվո մեջ»:

Պսակ վարդապետ Քղիի իր առաջնորդության տարիներին զբաղվում է հատկապես Քղիի գավառաբարձու ուսումնասիրության մեջ: Ահա թե ի՛նչ է գրում նա այս մասին.

«Խորձյան գավառ» անուն հինգ հատորներն բաղկացյալ ընդարձակ ձեռագիր աշխատության մը մեջ, զոր գրած եմ Քղի պաշտոնավարությանս (907—912) շրջանին, ուսումնասիրած եմ գավառի դպրեվանքներուն պատմությունը, որ հետաքրքրական երևույթ մը կ'պատկերացնե: Ծվ կ'կարծեմ թե, մեր սիրելի դպրեվանքին քսանհինգամյակին առթիվ ամենեն հարմար, և ավելի պատշաճի

Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Խորենյան

նյութը կրնա կազմել ներկա աշխատությունը, քանի որ դպրեվանքներու «ծագումները» կշռափն ան։ Այս ուսումնասիրությունը ըրած ենք ձեռագիրներն քաղվածներով, անձնական պրպտումներով և վավերական փաստաթղթերու վրային։ Ուսումնասիրության մեջ՝ համոզված ենք՝ թե Խորենի վանքերու միաբանները համառ աշխատողներ եղած են։ Վանական մոնոզոններ բնավ պարապ չեն մնացած, և եվրոպական վանքերու միաբաններու նման նվիրված են աշխատության, ումանք՝ գրչագրության, ումանք՝ կոկումի, տողաշարողի, կազմողի, գծագրողի, ներկողի, ծաղկողի մասնագիտությամբ, և դիտած ենք, որ ձեռագիրներն առհասարակ լավագույն արտադրություններ են։ Մասնագիտական այս պարապումները՝ անհատնում եռանդ և հարատև ոգի մը կհատկանշեն մեր վանականներու քով, որոնք աշխատության ճաշակն ունեին և անգործության շարիքներու ենթակա չէին ըլլար։ պատիվ իրենց, փառք իրենց» («Արմաշի դպրեվանքը», էջ 264)։

Պսակը նահատակվեց Խարբերդի ողջ ժողովրդի հետ։ «Տարագրությանց ատեն նա ալ քաղաքն հանվեցավ և ճանապարհին սպաննրվեցավ, ժիր երիտասարդության հասակին

մեջ, երբ լավագույն ակնկալություններու իրավունք կընծայեր» («Խոհք և խոսք», էջ 453)։

8. Շավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան (1881—1915)

Արմաշական, Պսակ և Պարգև նահատակ վարդապետների օծակից, աշխարհական անունով Արշավիր, ծնվել է 1881 թվականին Շարին-Գարահիսարում։

Վարդապետական ավարտաճառն էր «Հայ եկեղեցիին հարաբերությունները մյուս եկեղեցիներուն հետ»։

Փոխ-առաջնորդական և առաջնորդական պաշտոններ վարեց Սերաստիայում, Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի ձեռքին տակ, ապա Եվդոկիայում, ուր և նահատակվեց։

«Խոհական և անխնշ աշխատող մըն էր, որ լավ ապագա կիսոստանար» («Խոհք և խոսք», էջ 452)։

Շավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյան

9. Սուրեն վարդապետ Գալեմյան (18...—1915)

Արմաշական, յոթերորդ շրջանի (1900—1906) երեք վարդապետներից՝ Սուրեն, Գեղամ, Վահրամ, որոնցից առաջին երկուսը՝ նահատակ։

Ավագանի անունով Պողոս, արաբկիրցի: Սարկավագ է ձեռնադրվել Օրմանյանից, իսկ վարդապետ՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանից:

1915 թվականին Սուրենը Բաղեշի առաջնորդն էր, ուր զոհ գնաց եղբունին՝ իր ժողովրդի հետ:

«Գործունյա և աշխույժ բնավորությամբ, ապագային համար լավ հույսեր կենրոններ» (ձեռնագր. և խոսք, էջ 453):

10. Գեղամ վարդապետ Թեվեթեյան (18...—1915)

Դասակից, օժակից և ճակատագրակից Սուրեն վարդապետի:

Ավագանի անունով խաչիկ, շաբինգարահիսարդի, առաջնորդ Բաղեշի, ուր նահատակվեց: «Բնավորությամբ հեզ և մեղմ, բայց գործով ժիր երիտասարդ էր Գեղամ և հուսակից ապագա կիսոտանար» (ձեռնագր. և խոսք, էջ 543):

Գեղամ վարդապետ Թեվեթեյան

11. Համապասպ վարդապետ Եղիսեյան (1864—1915)

Արմաշական: Դպրեվանք է ընդունվում «Հառաջացյալ տարիք»-ում: Նախկին ուսուցիչ, ավագանի անունով՝ Հակոբ, յոզղատցի:

1910 թվականին վեղար է ստանում Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանից, Արմաշում:

Առաջնորդական պաշտոն է վարում Սամսոն-Ջանիկի վիճակում, ուր նահատակվում է:

Նահատակ արմաշականների մեջ պետք է հաշվել նաև նախկին Մաշտոց վարդապետ Փափազյանին, Մեհրուսի վարդապետ Աշխարունուն, որոնք նահատակվեցին որպես աշխարհական:

Արմաշականներից աքսորվեցին Զավեն պատրիարք, Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահ-ճյան, Գարեգին Տրապիզոնցին, Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը, Հմայակ վարդապետ Բաղդասարյանը և Մամբրե վարդապետ Սիրունյանը:

12. Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյան (1868—1914)

Կիլիկյան Աթոռի միաբան: Մնվել է 1868 թվականին Յարփուզում (Զեյթուն): Ավագանի անունով Գեորգ: Աշակերտել է Սսի մայրավանքին և Սամաթիայի Սահակյան վարժարանին:

Որոշ ժամանակ Ադանայում ուսուցչությամբ զբաղվելուց հետո, 1890 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում Վեհապետյան Մկրտիչ եպիսկոպոսից:

1890—1895 թվականներին առաջնորդական փոխանորդ Ալեքսանդրեոսի (Անտիոք):

1896 թվականին ամբաստանվում է որպես Զեյթունի ապստամբության ղեկավարներից մին և բանտարկվում է Հալեպում ու ապա աքսորվում Դամասկոս:

Օրմանյան պատրիարքի երաշխավորությամբ բերվում է Կոստանդնուպոլիս, ուր մնում է 10 տարի և զբաղվում է բարոզությամբ՝ միշտ հսկողության տակ:

1907 թվականին, Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսի երաշխավորությամբ, վերադառնում է Սիս: Ադանայի կոտորածից հետո (1909) բանտարկվում է՝ Հալեպի ինքնապաշտպանության պարագլուխներից մեկը լինելու մեղադրանքով:

1910 թվականին Ադանայում է, մինչև 1914 թվականը, երբ ընտրվում է Յոզղատի առաջնորդական փոխանորդ: 1911 թվականին եպիսկոպոս է ձեռնադրվում:

Դանիելյան սրբազան Կոստանդնուպոլիս գաղութի միջոցին հրատարակում է երկու քա-

րողագրքեր՝ «Կյանքն առանց հավատքի», ժողովրդական քարոզներ, Ա, Վիեննա, 1903 թ., և «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու», Կոստանդնուպոլիս, 1912 թ.:

Նահատակ հոգևորականի գրական ծածկանունն էր «Սասկան վարդապետ»:

«Կյանքիդ բոլոր շրջաններուն մեջ շարժարանքը միայն ճանչցար, միշտ կալանակալ և արգելափակ» («Հուշարձան», էջ 64):

13. Հակոբ-Աշոտ եպիսկոպոս Փափապյան (1847—1914)

Կոստանդնուպոլսցի: Ծնվել է 1847 թվականին: Վարել է մի շարք քարոզչական և առաջնորդական պաշտոններ Կոստանդնուպոլսում և գավառներում: «Տառապանքի տակ վախճանած է Իզմիրի զինվորական բանտը, Կիլիկիո աղետի մասին մատուցած իր տեղեկագրին մեկ պատճենին իր թուղթերուն մեջն գտնված ըլլալուն համար» («Հուշարձան», էջ 81):

14. Խորեն եպիսկոպոս Դիմաքսյան (1864—1914)

Ծնվել է 1864 թվականին Կյուրինում: Կիլիկյան Աթոռի միաբան: Վարդապետ է ձեռնադրվել 1892 թվականին: Եղել է առաջնորդ Կյուրինի նահատակվել է բանտում:

15. Եսինկ եպիսկոպոս Գալբաքճյան (1864—1915)

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1860 թվականին: Ուսանող Կալաթա Սերայի լիսեին և բժշկական «Միլլիե» վարժարանին: Արմաշական վարդապետ՝ 1886 թվականին, եպիսկոպոս 1912-ին: Մինչև 1915 թվականը առաջնորդ Բալուի, ուր նահատակվում է:

16. Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թուրյան (Պջաքճյան) (1872—1915)

Ծնվել է 1872 թվականին Ռոստոսթոյում: Սաղիմական և այնուհետև ուսուցիչ Չորլուի ազգային վարժարանում: 1897 թվականին ԱՄՆ-ում հետևում է աստվածաբանական դասընթացների: 1911 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և Արմաշի դպրեվանքում դասավանդում է աստվածաբանություն և փիլիսոփայություն: 1912 թվականին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Տրապիզոնի:

Տարագրության ճանապարհից Կոստանդնուպոլիս հեռագրում է. «Կարին պատերազմական ատյան կտանին զիս», և այնուհետև մի լուր նրանից (նույն տեղում, էջ 83):

17. Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյան (1846—1914)

Սասունցի, Ահարոն գյուղից, միաբան Մուշի Ս. Կարապետ վանքի:

1880 թվականին վարդապետ է ձեռնադրվում և ստանձնում է Կենճի նորակազմ վիճակի առաջնորդական տեղապահի պաշտոնը, ուր ծավալում է կրթական գովելի գործունեություն, ինչպես նաև Սլիվան, Ֆարխենի գյուղերում:

1893—1894 թվականներին, Սասունի կոտորածների առթիվ, թուրքական խժոժությունների մասին ֆրանսերեն լեզվով տեղեկագիր է ներկայացնում ռուս և անգլիացի հյուպատոսներից կազմված քննիչ հանձնաժողովին:

1893—1899 թվականներին կառավարում է Մուշի թեմը և ծավալում է շինարարական մեծ գործունեություն, և այնուհետև, մինչև իր նահատակության թվականը, վարում է Մուշի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրությունը:

Մուշի հայության տեղահանության օրերին, նրան ևս «շատ մը երևելիներու հետ բոկոտն դուրս կհանեն Մուշեն և Ալի Զոնան գյուղի մեջ կայրեն նավթով» (նույն տեղում, էջ 84):

18. Անանիա ծայրագույն վարդապետ Հապարապետյան (1861—1915)

Ծնվել է 1861 թվականին Սեբաստիայում (Դերինդե): Սաղիմական: Վարդապետ է ձեռնադրվում Հարություն պատրիարք Վեհապետյանից 1892 թվականին և ծառայում է սուրբ տեղյաց մեջ:

Եղեռնի նախօրյակին ընտրվում է առաջնորդական տեղապահ Եղեռնայի և ապա առաջնորդ, մինչև 1907 թվականը:

Եղեռնը նրան գտնում է Բաբերդի առաջնորդական Աթոռի վրա և տանում:

Նահատակ հոգևորականներ են նաև հետևյալները:

19. Մելիքսեդեկ վարդապետ Հովիվյան, առաջնորդ Երզնկայի և Կեմախի:

20. Գևորգ վարդապետ Նալբանդյան (1857—1915), միաբան Աղթամարի, առաջնորդական տեղապահ Սղերդի:

21. Համազասպ վարդապետ Վարդանյան (1868—1915), միաբան Կոստանդնուպոլսի, առաջնորդ Չմշկածագի սանջաքի:

22. Կորյուն վարդապետ Մրապյան (1847—1915), միաբան Գլակա վանքի, տեղապահ Սղերդի և ապա Բասենի:

23. Կարապետ վարդապետ Հակոբյան, սաղիմական:

24. Ներմիա վարդապետ Լիֆորյան (1875—1915), սաղիմական, տեսուչ Բեյրութի:

25. Սահակ վարդապետ Սարգիսյան, սաղիմական, տեսուչ Բեյրութի:

26. Հովսեփ վարդապետ Սողոմոնյան (1860—1915):

27. Ներսես վարդապետ Մկրտչյան (1864—1915), միաբան եվդոկիայի Ս. Հովակիմ-Աննա վանքի, առաջնորդական փոխանորդ եվդոկիայի:

28. Աբգար վարդապետ Յոթենդրայրյան, առաջնորդական փոխանորդ:

29. Բարսեղ ծայրագույն վարդապետ Մանկրյան (1850—1915), սսական:

30. Սահակ վարդապետ Զովաֆյան, սսական:

31. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Բարթողիմեոսյան (1895—1915), հին արմաշական:

32. Հովհաննես վարդապետ Մավյան (1858—1915), հին արմաշական:

33. Օհան վարդապետ, Կյուվիշխանների վանքի վանահայր:

33—37. Մուշի Ս. Կարապետ վանքի միաբաններ եղիշե վարդապետ Պալունի, Կովիտաս վարդապետ Արծրունի, եղիշե վարդապետ Կարապետյան, Ստեփանոս վարդապետ Բաղդասարյան, Կարապետ վարդապետ Լարիյան:

Նահատակ հայ հոգևարականների մեջ մեծ թիվ էր կազմում նահատակ հայ քահանայությունը: Արևմտյան Հայաստանի ամեն գյուղ ուներ իր ժամն ու քահանան: Ինչպես նահատակ վարդապետների, այնպես էլ նահատակ քահանաների լրիվ ու ամբողջական ցուցակը կազմել, նրանց բոլորի անուններն ու կենսագրություններն ունենալ անհնար է, նույնիսկ եղեռնից 50 տարի հետո: Ձեռքի տակ ենք ունեցել եղեռնի վերաբերյալ բոլոր հրատարակությունները, հուշերն ու նկարագրությունները և քաղել ենք հետևյալ մի շարք անունները միայն, մինչև նահատակ քահանաների թիվը հասնում է շուրջ 4 000-ի:

Տ. Հուսիկ ֆահանա Քաջունի (1851—1915), արաբկիրցի, աղագյին երեսփոխան. Տ. Վարդան ֆահանա Ասլանյան (1863—1915), բինկյանցի, ծանոթ մանկավարժ, հրապարակագիր, գործակից Թլկատինցուն խարբերդում և ճակատագրակից բանտում. Տ. եղիա ֆահանա Լարիքճանյան, Սղերդի առաջնորդական տեղապահ: Տ. Մեսրոպ, Տ. Աշոտ, Տ. Արսեն ֆահանաներ: Տ. Տանատ ֆահանա Բեխյան (Քղի): Տ. Սուրեն ֆահանա Մելիքունյան (Քղի): Աֆրոնի 5 քահանա հայրեր, անուններն անծանոթ: Տ. Մառտիրոս ֆահանա, Տ. Արիստակես ֆահանա Հառուրյունյան, Տ. Գարեգին ֆահանա Վեմյան, Տ. Արիստակես

ֆահանա Օսենցի, կարնեցիներ, նահատակված առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաաթեքյանի հետ: Տ. Գրիգոր ֆահանա (Ղալթաշի). Տ. Ներսես ֆահանա (Կաղզվան). Տ. Իրավափառ, Տ. Եփրեմ և Տ. Անդրեաս ֆահանաներ (Սեբաստիա): Տ. Մատթեոս ֆահանա Կոկոյան, Տ. Հովհաննես ֆահանա (Ակն), Տ. Սուփիաս և Տ. Աբրահամ: Տ. Մամբրե Թորիկյան (Մարզվան). Տ. Մեսրոպ, Տ. Շիրա, Տ. Հուսիկ (Տրապիզոն): Տ. Հառուրյուն ֆահանա Տեր-Մելիքունյան (Այնթապ): Տ. Պետրոս ֆահանա Գասյան (Ակն): Տ. Խորեն ֆահանա (Բալու): Տ. Գասպար ֆահանա Ավետիսյան. Տ. Արտաշես ֆահանա Ավետիսյան (Ակն): Տ. Ներսես Տոբյալյան (Իզմիր): Տ. Հովհաննես ֆահանա Քյոմյունյան, Տ. Կարապետ ֆահանա Մխալյան և որդին՝ Տ. Բարթող ֆահանա Մխալյան (Պարտիզակ): Տ. Մատաթիա ֆահանա Կյունտյունյան, Տ. Փիլիպոս ֆահանա Աբրահամյան, Տ. Ներսես ֆահանա Պալյան, Տ. Բառնաբաս ֆահանա Բաբունյան և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հայ կաթողիկե նահատակներ

Ապրիլյան եղեռնի օրերին, թշնամին հնձեց հայ ժողովրդի զավակներին, առանց հարանվանական տարբերության: Հայաստանյայց Սուրբելական եկեղեցու եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների և ժողովրդի արյունը եղբայրորեն խառնվեց հայ կաթողիկե նահատակ հոգևորականության և հավատացյալների արյան հետ:

«Մրկալ բաժանուած» եղբայրները միացան արյան և նահատակության ճանապարհի վրա, «վասն Յիսուսի և վասն հայրենեաց» մղված ճակատամարտում:

Ըստ հայ կաթողիկ աղբյուրների, Հայ Կաթողիկե եկեղեցու և հասարակության կորուստներն են եղել հետևյալները.

Եպիսկոպոս՝ 8, վարդապետ և քահանա՝ 106, կույսեր՝ 55, և ավելի քան 80 000 հավատացյալներ («Բազմավեպ», 1919, № 10, էջ 284, «Հանդես ամսօրյա», 1917—1918, էջ 134, 1920, էջ 38—51):

Եպիսկոպոսներ.

1. Անդրեաս եպիսկոպոս Չեխյան (1848—1915), մերդեցի, նահատակված Դիարբեքիրում: «Գեոտիք փորելով զինքը մինչև վիզը կթաղեն և հետո տապարով գլուխը կտոր-կտոր կընեն» («Հանդես ամսօրյա», 1920, էջ 40):

2. Ստեփանոս եպիսկոպոս Իսրայելյան (1866—1915), մշեցի:

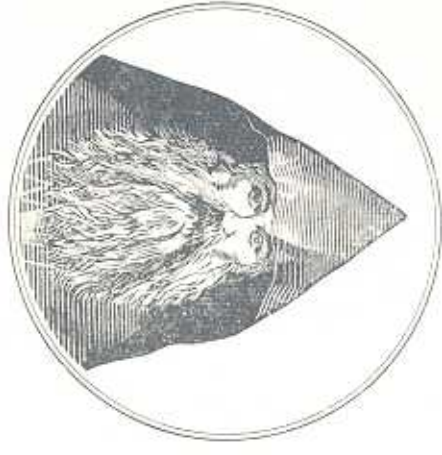
3. Հակոբ եպիսկոպոս Թովալյան (1855—1915), պարտիզակցի: «Ողջ-ողջ կայրեն» (նույն տեղում, էջ 41):

1915

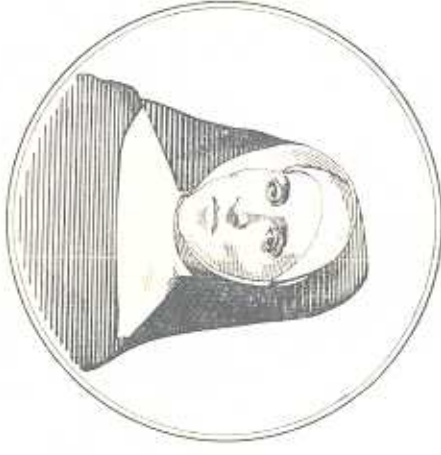
1965

ՊԵՏԱԳՈՐԾ ԿՈՒՆ Զ. ԳՈՐԻՍԻԱՆ

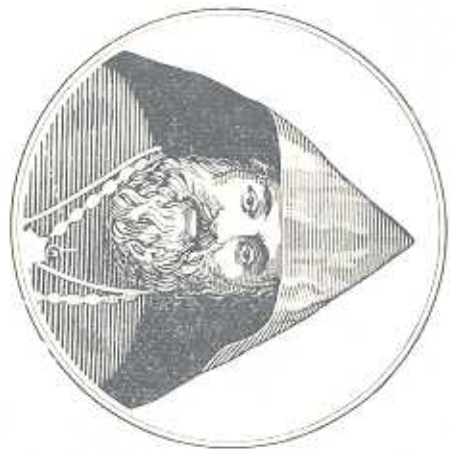
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՍՏԱՆ ԶՈՐԱՆԻ

ԻԻՅԵՐ ԳՈՐԻՍԻԱՆ ՓՈԼՅՈՂՈՅԻՆԻ

ՆԱԽԻՐԱՆ ԵՍԵՐԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

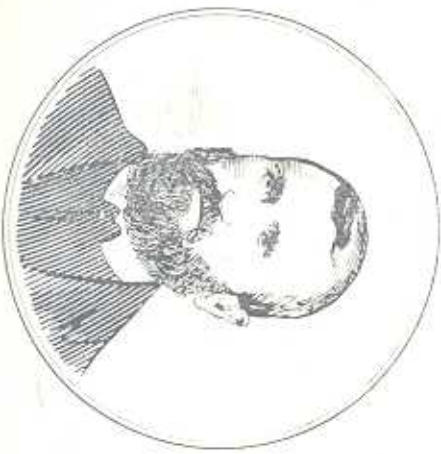
ԷՋԳԻՐ ԵՍԵՐԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

ՎԱՐՈՒՆԻ Զ. ԼՈՒԻՍԻԱՆ

Հ. ՄՍԵՐԻՍ ԿՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

Հ. ՊՐԻՄԻՍ ԿՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ

ՀՈՐԻՍԻԱՆ Զ. ՔԱՅԻՐԻԱՆ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ ԿՈՒՆ ՕՂԱՏԱՇԵՐԻԱՆ

4. Լեոն եպիսկոպոս Քեչենյան (1860—1915), մարաշցի:

5. Կարապետ եպիսկոպոս Քչուրյան (1847—1915), խոտորջուրցի:

6. Հովսեփ եպիսկոպոս Մելիսեբյան:

7. Միխայել եպիսկոպոս Խաչատրյան (1846—1915), մալաթիացի: «Կուրծքին վրա կրակ կվառեն և սուրճ կեփեն» (նույն տեղում, էջ 39):

8. Իգնատիոս եպիսկոպոս Մալոյան (1878—1915) մերդինցի:

Նահատակ հայ կաթողիկ վարդապետների մեջ ևս կային մտքի և սրտի տեր պատրաստված հոգևորականներ, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյաններ, այսպես.

1. Հ. Ստեփան վարդապետ Սարյան (1865—1915), գաղատիացի, մանկավարժ, աստվածաբան, խմբագիր «Բազմավեպ»-ի, հեղինակ «Աստվածաբանություն տեսական» (1894), «Մագնիսական քուն» (1901), «Էակներու ծագում» (1905) և այլ աշխատություններ:

2. Հ. Կարապետ վարդապետ Տեր-Սահակյան (1882—1915), մշեցի, բանաստեղծ, բանասեր և մանկավարժ, հեղինակ «Հայ կայսեր Բյուզանդիոնի» 2 հատոր աշխատության (1907), «Համիդի տապալումը» (1910) և մատենագրական ուսումնասիրությունների՝ Փավստոսի, Կորյունի և Փարպեցու մասին: Օժակից և բախտակից Հ. Ս. Սարյանի:

3. Հ. Թովմաս վարդապետ Օղաբաշյան (1887—1915), տրապիզոնցի, մանկավարժ և աշխարհագրագետ:

4. Հ. Պողոս վարդապետ Դասպարյան (1878—1915), մերդինցի, աստվածաբան և մանկավարժ:

5. Հ. Մաթթեոս վարդապետ Հանյան (1867—1915), խոտորջուրցի, բանասեր. զբաղվել է մանավանդ իր ծննդավայրի գավառաբարձի, սովորույթների և զրույցների ու հեքիաթների ուսումնասիրությամբ: Վիեննայի Մխիթարյան Հրատարակել է «Մատթեոսի Ավետարանը» (ոտանավոր, 1897), «Երգեր, առակներ, հանելուկներ խոտորջուր» (1904), «Հին ավանդական հեքիաթներ խոտորջուր» (1907), «Ճաղարան հոգևոր» (1910): Ունի խոտորջուրի գավառաբարձի մասին ընդարձակ մի ուսումնասիրություն:

Անարատ Հղություն նահատակ քույրերից պետք է հիշել մեծավորուհի Քամելիա Փիլիպոսյանին, Իսկուհի, Ռամելա և Երանուհի քույրերին (Թոխատ), մեծավորուհի Վասիլուհուն, Մաքրուհի և Համասփյուռ քույրերին (Խարբերդ), էմիլիա, Մաքթաղինե, Քլեմանտին և Ժեմմեն քույրերին (Մալաթիա և Խարբերդ):

Հայ բողոքական նահատակներ

Ապրիլյան եղևոնին զոհ տվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի հայ բողոքական համայնքը՝ իր համալսարանական պրոֆեսորներով, վերապատվելիներով և քարոզիչներով:

Սահատակ հայ բողոքական մտավորականության և հոգևորականության մեջ էին.

1. Պրոֆ. Կարապետ Սողկյան (1874—1915), խարբերդցի, լեզվագետ, քիմիաբան և դասախոս: Կործակից Թվատինցու և Ռուբեն Ջարդարյանի: «Գանակոծման հետևանքով մեռած Խարբերդի ամերիկյան հիվանդանոցում»:

2. Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյան (1870—1915), մալաթիացի, եղբորորդին բանաստեղծ Ռուբեն Որբերյանի. երկրաբան և աշխարհագրագետ: «Մտազար վիճակի մեջ կնահատակվի Խարբերդի բանտին մեջ»:

3. Պրոֆ. Հովհաննես Պունիգանյան (1873—1915), չնգուշցի, մանկավարժ և փիլիսոփա:

4. Պրոֆ. Նիկողոս Թենեֆենյան (1863—1915), խարբերդցի, մանկավարժ և ազգապետ Խարբերդի շրջանի հայ բողոքական համայնքի:

5. Պրոֆ. Տոնապետ Կ. Լյուկենյան (1876—1915), խարբերդցի, կենսաբան, բուսաբան և կենդանաբան, նահատակված Կարինում, թարգմանել է Լուգոֆելլոյի «Թվանջելին»-ը:

6. Պրոֆ. Առաֆել Կ. Սիվասյան (1859—1915), կեսարացի, աստղագետ և մաթեմատիկոս, դասախոս Մարզվանի կոլեջում:

7. Պրոֆ. Հովհաննես Հակոբյան (1862—1915), մունճուսունցի, օրենսգետ և լեզվաբան, հեղինակ անգլերեն-հայերեն կարևոր բառարանի:

8. Պրոֆ. Հովհաննես Արզյան, խարբերդցի, կենսաբան, դասախոս Սանասարյան վարժարանի և Մարզվանի կոլեջի:

9. Պրոֆ. Ջեսի Մաթոսյան, այնթապցի, 42 տարեկան, մանկավարժ և հոգեբան:

10. Պրոֆ. Լուսիկ Պապիկյան, այնթապցի, 32 տարեկան, մաթեմատիկոս և երկրաբան:

11. Պրոֆ. Արշակ Ռումյան, ուրֆացի, 30 տարեկան, լեզվաբան:

Նահատակ պատվելիների մեջ հիշատակվում են. Կիրակոս Խաչատուրյան, Ջաֆար Եղիկյան, Պետրոս Պետրոսյան, Սամվել Մանուկյան, Հայրապետ Օսյան, Հովհաննես Էսկինյան, Ա. Գևորգյան, Ա. Յարդմյան, Միհրան Գազանյան, Սողոմոն Ազգյան (Խաչվան, Ուրֆա), Կ. Սինեյան, Արշակ Թյուրյունյան, Գրիգոր Սեփանյան, Միքայիլ Մեչերյան, Գևորգ Դեյիրմենյան, Գրիգոր Տեր-Պողոսյան, Հակոբ Նանարյան, Խաչա-

տուր Թոփուզլյան, Երվանդ Գապասագալյան, Սամվել Քենտիկյան, Մատթեոս Հովիվյան և շուրջ 30 բողոքական բարոգիչներ («Հուշարձան», էջ 75):

Եվ կատարվեց կատարվելիքը:

«Իսկ երանելի սուրբ փանանային ոչ եթէ մարմնական համարէին զկոնին, այլ հոգեւոր առաքիւնութիւն և ոչ ինչ շտապեալ տագնապեցան, այլ մեծաւ համբերութեամբ տանէին զնոցն... զի ժամանակեալ վշտօքն զանժամանակեան երանութիւնսն ժառանգեսցեն» (Եղիշէ):

Ամենի փոթորիկը եկավ և անցավ Հայ Եկեղեցու և հայ հոգևորականության վրայով: «Աստուած, մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտանար քո, արկին զդիակունս ծառայից քոց գէշ թոշնոց երկնից... հեղին զարիւն նոցա որպէս զընուր» (Սաղմ. ՀԸ 1—3):

Չկան Արմաշը, Սիսը, Աղթամարը, Մուշի Ս. Կարապետը, ինչպես չկան մեր բլուրավոր այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց կամարների տակ և խցերում «Հայ միտքը երբեմն լույս կբամեր, ու բոլոր այն գյուղերը, որոնց մեջ հայ ավանդությունները դեռ կպլպլային» (Հ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1961 սեպտեմբեր, էջ 27):

Չկան մեր սրբավայրերը, «որոնց կվազեր մեր ժողովուրդը հրաշք աղերսելու համար:

Բայց կա ինքը, հայ ժողովուրդը, միշտ լույսի ծարավ, միշտ իր ստեղծագործ ճիգին մեջ» (նույն տեղում, էջ 26):

Չկան Արևմտյան Հայաստանում մեր հազարավոր վանքերն ու եկեղեցիները, բայց կա ու կենդանի է, հայրենի աշխարհի սրտին վրա, հավերժական Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը՝ մեր հավատքի ամրոցը, որպես դարավոր ու պատմական անհաղթահարելի կենտրոնը Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, խանձարուրդ՝ բոլոր դարերի Ղևոնդյանց ու Վարդանանց, կան ու պայծառ են մեր նվիրապետական բոլոր Աթոռները, մեր ազգային-եկեղեցական թեմերը իրենց նորակառույց եկեղեցիներով, հավատացյալներով, և որոնք, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ղեկավարությամբ, պայծառ ու կենդանի են պահում երեկի նահատակ մեր Հայ Եկեղեցին և պատրաստում են, նահատակ մեր հոգևորականների փոխարեն, մեր եկեղեցականների նոր սերունդը Հոգևոր Ճեմարանում, Ժառանգավորաց վարժարաններում և դպրեվանքներում, Ղևոնդյանց ոգով, հավատով և հայրենասիրությամբ:

«Երանի՛ մեռելոցն որք ի Տէր ննջեցին, զի գործք իւրեանց չոփան զկնի նոցա» (Յայտնթ. ԺԴ 13):

Փա՛ռք մեր նահատակ հոգևորականներին: «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

